

Karistus eesti moodi

Ene Vainik

Eesti Keele Instituudi vanemteadur, PhD

Kuritöö ja *karistus*. Arvatavasti moodustavad need sõnad meie argiteadvuses vankumatu paari eeskätt tänu Fjodor Dostojevski samanimelisele romaanile. Kui pisut vanamoeline sõna *kuritöö* esialgu kõrvale jätta (tänapäeval kõneldakse *kuritegudest*, mitte *-töödest*), siis *karistus* on sõna, mis on tänini samal kujul käibel nii tava- kui ka õiguskeeles.

Õigussüsteemis on *karistustel* küllalt oluline roll aidata kaasa seaduste toimimise tagamisele. On olemas koguni terve omaette normide kogu – karistusseadustik. Mida võiks aga õigusehuviline lugeja teada eesti sõnast *karistus*? Kuidas toimib ta meie tänases keelekasutuses ning kust ja millal ta meie keelde ilmus?

Küllap seostub *karistus* argiteadvuses eeskätt laste, aga võib-olla ka näiteks koera kasvatamise teemaga: kas eksikäitumise puhul karistada (nn negatiivne kinnitus) või pigem märgata ja tunnustada seda, mis on käitumises sobivat (positiivne kinnitus)? Nii karistus kui preemia (piltlikult *piits* ja *präänik*) kuuluvad kasvatusmeetodite varasalve, mis rajanevad biheivioristlikul psühholoogial, õppimisteooriatel ning oma põhilises olemuses klassikalisel tingimisel, millega kujundatakse käitumist reflekside tasandil. Pavlovi koeri mäletate?

Eesti keele seletav sõnaraamat defineerib sõna *karistus* järgmiselt: kuriteo, üleastumise, halva käitumise vms puhul rakendatav kasvatus- või mõjutusvahend, nuhtlus; süüdi oleva isiku suhtes kohtulikult rakendatav sanktsioon.¹ Siin näeme püüdu eristada mitte küll täiesti iseseisvatesse alltähendustesse, kuid siiski, üldkeelset tähendust *kasvatus- ja mõjutusvahend* ning otseselt juriidikasse puutuvat mõistet *kohtulikult rakendatav sanktsioon süüdi oleva isiku suhtes*. Juriidikasse kuuluv alltähendus eeldab, et isiku süü oleks üheselt kindlaks tehtud (vt varasemat artiklit *süüst*²), üldkeelne tähendus on selles suhtes ebamäärasem. Mõlemal juhul sisaldub *karistuse* sõnaraamatu-tähenduses aga eeldus tahtlikult korda saadetud halvast teost (kuritegu, üleastumine või halb käitumine). Näib, et kogemata ja tähelepanematusest juhtunud eksimuste eest *kätte tasutud saamine* võiks justkui eesti keele *karistuse* mõiste haardeulatusest väljapoole jääda, vähemasti argise keelekasutuse ja tavateadmiste tasandil.

Sõna tänapäevasest kasutusest tekstides saab kõige parema ülevaate aga mitte sõnaraamatust, vaid korpusepäringuga.³ Kõigepealt: *karistus* on üsna sage sõna (viie miljoni sõnalisest eesti keele üldkorpuses 43600). Osaliselt tuleb sagedus sellest, et tekstides on mainitud ka Dostojevski

¹Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetajad **Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll**. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn 2009. Võrguversioon aadressil <http://www.eki.ee/dict/ekss/>

²Vt **Ene Vainik**. Süüst, sügavuti. – Õiguskeel 2015, nr2.

³Mina kasutan selleks SketchEngine'i-nimelist portaali (<https://www.sketchengine.co.uk>).

romaani, kuid palju suuremalt osalt sellest, et korpusesse on kaasatud lisaks ilukirjandusele ka ajakirjandust (spordiuudised, krimirubriik), usutekste (jumala karistus) ning riigikogu stenogramme (seaduste ja sanktsioonide arutelud).

On kõnekas, et sõnaga *karistus* tekstides kõige sagedamini koos esinevad omadussõnad reedavad lisaks karistuse liikidele (*rahaline, kehaline, vabadusekaotuslik*) ka selle raskusastet (*karm, ränk, leebe, väike, kerge*), mis väljendub tihti kestuses (*eluaegne, pikk, viieaastane*), sporditekstis ka nt *kaheminutiline*. Silma paistavad ka karistuse sobivusele antavad hinnangud, nagu *õiglane, ebaõiglane, paras, naeruväärne*.

Sõnanaabrid tekstides reedavad, et *karistusest* on kombeks piltlikult mõelda ja rääkida kui KOORMAST.⁴ See võib olla näiteks *raske, ränk vs kerge*, korduvad sellised väljendid nagu *karistust kandma, kergendama, raskendama, karistusest pääsema* või *vabanema*. Selle kõrval kõneldakse ja ilmselt ka mõeldakse karistusest kui mingit laadi MAHUTIST, kuna seda iseloomustatakse sõnadega *suur ja maksimaalne*; ning kõneldakse selle *täitmisest* või *täide viimisest*. *Karistuse* sageli korduvad sõnanaabrid on ka *rakendama* ja *pöörama*, mis jätavad mulje, justkui mõeldaks karistusest talupoeglikus võtmes kui ühest tarvilikust TÖÖHOBUSEST, keda annab juhtida ja suunata. Teisalt karistust hoopis isikustatakse mingit laadi ISANDANA. Räägitakse näiteks, et *karistus tabab, ähvardab, karmistub*. Selline mitmekesine ja mõneti vastuoluline piltlikkus on mõistetav, kui meenutame, et tekstid kajastavad karistustega seonduvat nii karistuste määrajate kui saajate vaatepunktist. Mis ühete käes on taltsas tööhobune, võib teiste jaoks üsna ähvardav paista.

Sõna *karistus* kasutus tekstides reedab seda, mida me teame nii tavakogemusest kui ka õiguspraktikast: see on mõiste, mis rajaneb hierarhia seostele ühiskonnas – sellele, et on ülemaid, kes ütlevad, kuidas tuleb käituda, ning alamaid, kes peavad sõna kuulama. Karistus on tegu, mis toimub ainult suunaga ülevalt alla. Laused *talupojad karistasid isandat* või *koer karistas peremeest* on asjade tavalise seisu puhul mõeldamatud. See, kes võtab endale karistaja rolli, defineerib end paratamatult kõrgemal seisjana. Seega, kui selliseid lauseid ikkagi öelda, saab sellest järeldada vastuhakku senistele võimuhetetele.

Kust ja kuidas me sõna *karistus* saanud oleme?

Sõnamoodustust kirjeldav andmebaas „Eesti sõnapered“ ütleb sama, mida ka terve mõistus: *karistus* (nimisõna) on tuletis tegusõnast *karistama*.⁵ Ta on saanud laialt käibel oleva *us*-liitega, millega tuletatakse muu hulgas teonimesid. Et karistus on olemuselt tegu, ei kahtle vist keegi. Vähem intuiitivne on see, et tegusõna *karistama* on samuti tuletis, mis omakorda on saanud *sta*-liitega lühikesest ja lihtsast tüvest *kari* 'range kord, distsipliin', harvem ka 'karistus'. Tegemist on vana laenuga vene keelest, kusjuures lähteks võivad olla nii vanavene sõna *karati* 'karistama' kui *koriti*

⁴ Kapiteelkirja kasutatakse siinses artiklis selleks, et esile tõsta ja eristada mõisteid.

⁵Vt **Silvi Vare**. Eesti keele sõnapered. – Tänapäeva eesti keele struktuurianalüüs I-II. Eesti Keele Sihtasutus. 2012. Võrguversioon: <http://www.eki.ee/dict/sp/>.

'laitma, halvustama, hukka mõistma', aga ka vene *kára* 'karistus, nuhtlus' ning *karát* 'karistama'.⁶ Vene tüve algupärane tähendus on seotud peksmisega ja viha ning ärritusega, veelgi kaugemale minevikku ulatub aga tüve seos laituse, noomimise, pilkamise ja väljanaermisega.⁷

Sõna *kari* tähenduses 'kord, distsipliin' on tänapäeva keeles harvaesinev, kasutusnäited sõnaraamatutes pärinevad kõik 20. sajandi sõnameistritelt. Näiteks toob Eesti keele seletav sõnaraamat järgmised tsitaadid: *Pead siin ühteilma olema teiste kari all nagu vangis.* (Karl Ristikivi). *Poislaps ema õpetusest ei hooli, kui isa kari peal ei ole.* (Juhan Liiv).⁸ Et sõnal *kari* leiduvad märksa sagedamas pruugis olevad homonüümid tähenduses 'veealune kalju' ning 'loomade hulk' (*kari*, omastav *karja*), siis on ta distsipliini ja karistust tähendava sõnana aja jooksul tagaplaanile jäänud. Arvatavasti on kõrvalejäämine juhtunud koos korra tagamise tavade muutumisega. Sellest, millised on need tavad olnud varem, annavad aimu sõnaraamatutes tänini leiduvad liitsõnad *kodukari* 'talupoegade ilma kohtuta karistamine mõisates' ja *peksukari* 'ihunuhtlus'.⁹

Teiseks põhjuseks, miks *kari* on korda, distsipliini ning karistust tähendava sõnana käibelt taandunud, ongi ilmselt tegusõnast tuletatud sõna *karistus* kasutuselevõtt. Tänapäeval üldterminina kasutusel olev tuletis ilmus eesti kirjakeelde A. Thor Helle 1739. aasta piiblitõlkes. Seal on tarvitusel nii *mine-lõpuline* teonimi *karistamine* kui tegevust üldisemalt ja abstraktsemalt kokkuvõttev *us-tuletis karistus*. Piiblis on karistuste teema väga aktuaalne, kuna sisendatakse õiglaste ja õiguspäraste karistuste vajalikkust ning manitsetakse ristirahvast karistamist ja karistusi vähemasti aktsepteerima kui mitte armastama. Mõned stiilinäited (kirjaviisi on pisut kohandatutud): *Ära hoia mitte poisi karistamist tagasi; kui sa teda vitsaga peksad, ei ta sest sure.*¹⁰ *Vaata, väga õnnis on see inimene, keda Jumal noomib; seepärast ära põlga mitte selle Kõigevägevama karistust.*¹¹

Tegusõna *karistama* tähendus 'halva teo eest kätte tasuma' seguneb piiblitekstides ka alandamise ja tahte murdmise tähendusega, vt nt *Ja kui teie sest veel ei lase ennast minust karistada ja teete ikka mulle vastu oksa, siis tahan mina ka teile vastu oksa teha vihaga, ja ka mina tahan seitsekord enam teid karistada teie pattude pärast.*¹²

Eesti vana kirjakeele tekstidega tutvumine näitab, et enne 18. sajandit on sõnade *karistus* ja *karistama* asemel kasutatud sõna *nuhtlus*. 16. sajandi teisest poolest pärineva Liivimaa talurahva õiguse katkendi puhul võib kontekstist aru saada nii, et *nuhtluse* näol võis tegu olla karistusega, mis oli ühtlasi hüvitis, st karistus, mis pidi eeskätt heastama sündinud kahju. Näiteks valekaebuse ja valetunnistuse eest määrati rahaline *nuhtlus*, ärakaranud sulase saamata jäänud aastapalk määrati

⁶ Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2012.

⁷ Max Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winter. 1958. 3. kd.

⁸Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetajad Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn 2009. Võrguversioon aadressil <http://www.eki.ee/dict/ekss/>

⁹ Vt Silvi Vare. Eesti keele sõnapered. – Tänapäeva eesti keele struktuurianalüüs I-II. Eesti Keele Sihtasutus. 2012. Võrguversioon: <http://www.eki.ee/dict/sp/>

¹⁰ EPAK [Õp23:13 (PblR)]

¹¹ EPAK [Ii5:17 (PblR)]

¹² EPAK [3Ms26:28 (PblR)]

nuhtluseks, millest isand sai kolmandiku, teise kolmandiku kirik ja viimase kolmandiku kaebaja. Karistusviisi kohta, mida meie tunneme *ihunuhtluse* nime all, öeldi Liivimaa talurahva õiguses konkreetset *vitsad selja peal*.¹³ Heinrich Stahl (17. sajand) keelepruugis on *nuhtlus* otseselt saksa sõna *Strafe* 'karistus' vasteks.

Sõna *trahv* oleme oma keelde samuti laenanud, pole ainult päris selge, kas alamsaksa või saksa keelest.¹⁴ Igatahes on meie *trahvi* tähendus kitsam ja hõlmab üksnes rahalist karistust, sellal kui nt alamsaksa *straffe* võis olla kas 'karistus' üldse või konkreetsemalt 'noomitus, laitus; ihunuhtlus'.

Sõnaraamatud peegeldavad ja kajastavad ka seda, milliseid karistusviise on kas praktiseeritud või siis on neist vähemalt räägitud, nii et keeles on vastavad sõnad olemas. Saareste mõistelises sõnaraamatus on sõna KARISTUS all teiste hulgas näiteks *märkus*, *noomitus*, *hirm* (vananenud tähenduses 'ihunuhtlus', nagu väljendis *vitsahirmu andma*), *vangistus*, *küüditus*, *sunnitöö*, *surmanuhtlus*. Fantaasia panevad tööle ka loetletud karistusvahendid nagu *häbipink*, *kaak*, *võllas*, *pakk*, *ratas*, *tapakirves*, *tulp* jne.¹⁵

Karistamine ja karistused on nähtused, mis on keelekasutajas tekitanud tundeid. Seepärast on sel sõnal ka hulgaliselt piltlikke sh nii pehmemdavaid kui võimendavaid sünonüüme. Nii loetleb Asta Õimu „Sünonüümisõnaraamat“ järgmisi viise, kuidas karistamist nimetada: *nuhtlema*, *säru tegema*, *sauna andma*, *uut ja vana tegema*, *käsile võtma*, *tuulevarju tegema*, *trahvima* (nt *seda last tuleb trahvida*), *liistule tõmbama*, *põhjatult näitama*, [kellegi] *kandadele* (*kannale*, *kanna peale*) *astuma* (*käima*). Kraad kangemad on väljendid, mil tähenduseks 'rängalt karistama': *nahka õrrele tõmbama*, *risti lööma* (*pooma*), [kellegi] *pähe ei jää ainsatki puhast karva*, *põrgut palavaks* (*kuumaks*) *kütma*, *põrgut tegema*, [kellegagi] *nalja ei tehta* (*ei mõisteta*), [kellegi] *pead ei silitata*, *nahka koorima* (*nülgima*, *elusalt maha võtma*, *maha tõmbama*), *nahka üle kõrvade tõmbama*, *valu andma*, *rattale tõmbama*, [kellestki] *kotletti tegema*, [kellestki] *hakkliha tegema*.¹⁶

Karistamine on rahvalikus arusaamas paratamatult seostunud ihunuhtluse, peksmise ja löömisega. See on teema, kus rahva keeleline loovus kõige ehedamalt ja piiramatult välja lööb. Rahvaluuleteadlane Arvo Krikmann on loetlenud ja analüüsinud üle 2000 eestikeelse peksmise-väljendi, nende hulgas paljudele meist lapsepõlvest tuttav *karistuse* hellitlev peitenimi *urvaplaaster*, aga ka *kasejuust*, *lepaleib*, *maotäis*, *keretäis* jne.¹⁷

Väidetavalt on tüved *kari* 'kord, distsipliin; karistus' ja *kari* 'loomade hulk' täiesti eri tüved erisuguse päritoluga. Viimast peetakse kas germaani või balti laenuks.¹⁸ Nii see võibki olla ja seda üllatavam

¹³ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid/1550-Liivi.htm>

¹⁴ Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2012.

¹⁵ Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français i–iv & indeks. (Eesti teadusliku seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti. 1958–1979.

¹⁶ Asta Õim. Sünonüümisõnastik, Tallinn 1991

¹⁷ Arvo Krikmann. „Sai hea obaduse vastu obadust“: Löömist ja peksmist märkivad väljendid eesti keeles.

¹⁸ Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2012.

on lugeda antropoloogide tähelepanekust, et küttide-korilaste kultuurides lapsi pigem ei karistatud (neil puudus *kari* 'kord, distsipliin'), seevastu karjakasvatajate ja põldurite kultuurides on lapsi karistatud. Näib, et toimiv praktika on olnud selline: kus peetakse *karja*, toimib ka *kari*.¹⁹ Seletatakse seda asjaoluga, et küttide-korilaste eluga toimetulekut ning ressursse lapsed oma hooletuse ja üleannetustega kahjustada ei suutnud, kuid kultuurides, kus lastel oli näiteks karjas käimise näol oluline vastutus, olid kohased ka karistused hooletuse eest, sest hooletus võis kogu hõimule kalliks maksma minna. Nii et mingil tasandil näivad *kari* ja *kari* koos käivat, kuigi eeskätt kultuurilise praktikana, mitte sõna päritolu poolest. Kui *kuri karjas*, on *kari turjas*.

¹⁹ Jared Diamond 2012. *The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?*